

В. К. Козюба

ДАВНІ УКРІПЛЕННЯ ПІВНОЧІ КИЇВСЬКОГО ПОЛІССЯ: СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Статтю присвячено огляду стану вивчення давніх укріплень півночі Київського Полісся.

Ключові слова: городище, укріплення, площа, Київське Полісся.

На півночі Київського Полісся, в межах сучасних Іванківського і Поліського районів Київської обл., відомо кілька десятків археологічних пам'яток, на яких збереглися, були або могли бути залишки давніх укріплень. Вивчення цієї категорії пам'яток завжди привертало увагу дослідників, адже, по-перше, через виразні ознаки (наявність земляних валів і ровів) ці пам'ятки було легше виявити і, по-друге, укріплення в усі історичні періоди завжди виступали як певні центри з щонайменше військовими і адміністративними функціями.

На сьогодні на цій території є відомості про 33 подібні пам'ятки (рис. 1, 1; Додаток). Частина з них віднесено до цього переліку умовно, оскільки про низку пам'яток є тільки згадки, і сама інформація щодо них непевна. Незважаючи на це, подібні пам'ятки мають бути в полі зору, і тільки за перевіреною інформацією їх можна вилучати з переліку давніх укріплень. З іншого боку, не виключено, що в майбутньому на півночі Київського Полісся, насамперед у смузі між р. Уж та українсько-білоруським кордоном, можуть бути відкриті 1—2 нових городища.

Географічно 22 пам'ятки розташовані в межах Іванківського району (з них 9 — у Чорнобильській зоні), 10 — у Поліському районі (з них 4 — у Чорнобильській зоні), ще 1 — на межі Іванківського і Бородянського районів.

В історії вивчення давніх укріплень Київського Полісся можна виділити 3 головних

етапи. Перший із них припадає на 1840—1910 рр. — час, коли почала формуватися база даних щодо цих пам'яток. Про 3 городища (Фрузинівка, Іванків, Тальська Гута) згадує І. І. Фундуклей у своїй праці «Обозрение могил, валов и городищ Киевской губернии» (1848). Л. І. Похилевич у «Сказаниях о населенных местностях Киевской губернии...» (1864) додає свідчення ще про 5 укріплень (Чорнобиль, Н. Шепеличі, Городище, Прибірськ, Вовчків). В іншій праці — «Уезды Киевский и Радомысльский» (1887) — згадуються ще 5 не названих раніше пам'яток (Хабне, Лелів (Гримів), Стрижів, Залішани, Пироговичі). Підсумкову інформацію про давні укріплення цього регіону навів 1895 р. у своїй «Археологічній карті» В. Б. Антонович, який, крім названих, згадав ще про 9 городищ (Річиця, Товстий Ліс, Павловичі, Кабани, Медвин, Радинка, Розважів (2 городища), Леонівка). Таким чином, на кінець XIX ст. було зібрано свідчення про 22 ймовірні давні укріплення регіону.

Перші розкопки давніх укріплень на цих територіях були проведені С. П. Вельміним у червні 1913 р. Він дослідив Лелівське городище (ур. Гримів), зокрема зробив перетин насипів трьох валів, які захищали городище з півночі [Вельмин, 1914, с. 7, 8, фиг. VI] (рис. 2, 1).

Другий етап вивчення давніх городищ північної Київщини охоплює час від 1940 р. до середини 1970-х рр. Він пов'язаний із проведенням розвідкових досліджень на частині пам'яток, яка була відома за згаданою публікацією В. Б. Антоновича. Зокрема перед Другою світовою війною кілька городищ на Потетерів'ї (Розважів, Іванків, Фрузинівка) було оглянуто експедицією П. М. Третьякова [Третьяков, 1940, с. 123—124]. У 1950—1960-х рр. окремі городища

Рис. 1. Карта розташування давніх укріплень на півночі Київського Полісся (1), портрет господаря Чорнобиля Яна Миколая Ходкевича (друга половина XVIII ст. (2), гіпотетична реконструкція планової структури Чорнобиля XVII—XVIII ст. (3: а — замок, б — територія Верхнього міста, в — територія кляштору домініканців, г — торгові площі, д — вулична сітка, е — церкви, костел, є — лінія укріплень) і гіпотетична реконструкція історичної частини Хабного XVII—XVIII ст. (4: а — межі укріплень містечка, б — місце мосту через р. Уж)

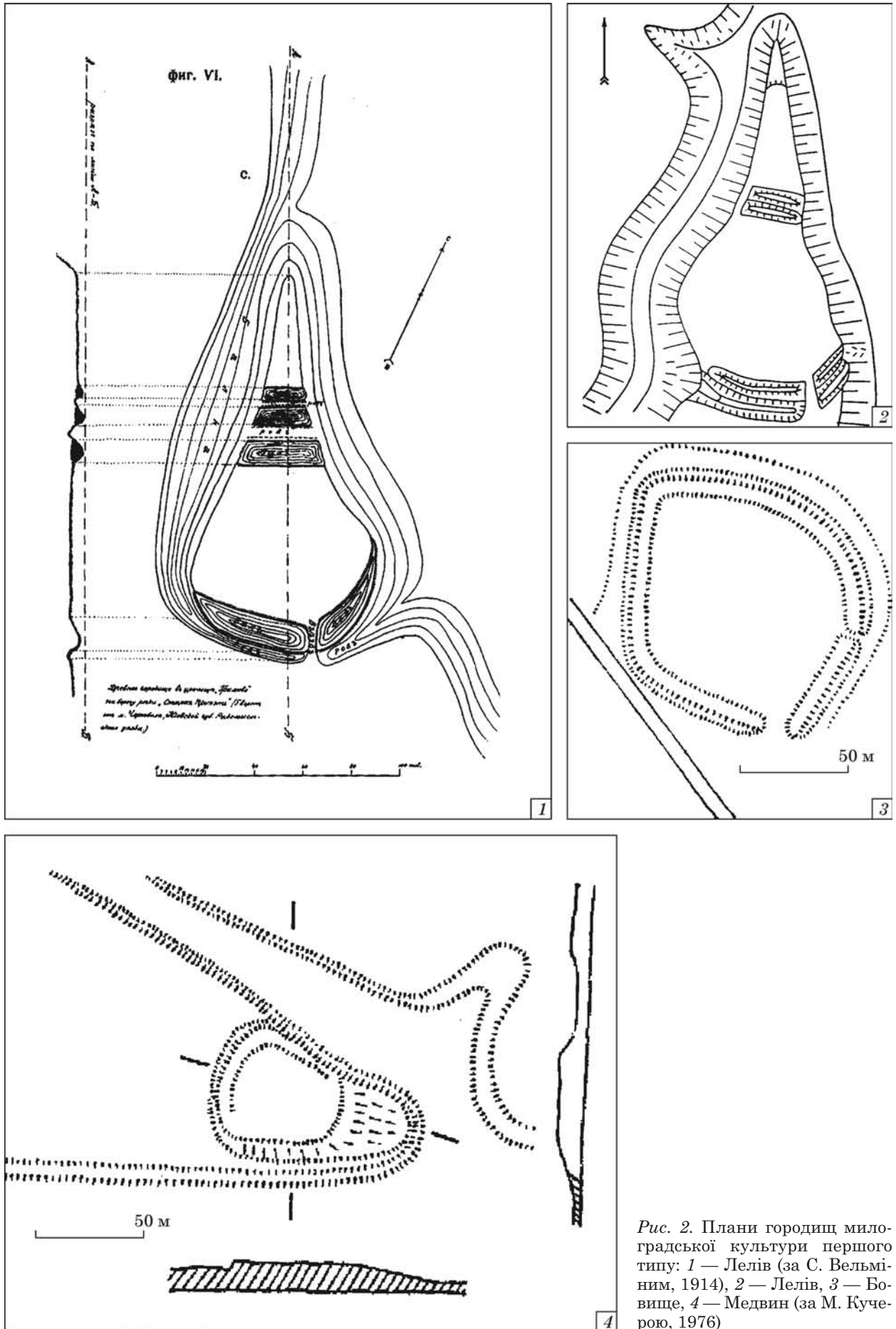

Рис. 2. Плани городищ милоградської культури першого типу: 1 — Лелів (за С. Вельми-ним, 1914), 2 — Лелів, 3 — Бо-вище, 4 — Медвин (за М. Куче-рою, 1976)

між Тетеревом і Ужом досліджували І. П. Русанова, О. М. Мельниковська, П. П. Толочко [Русанова, 1961, с. 71; Мельниковская, 1967, с. 191; Толочко, 1963, с. 8—9]. Низку городищ цього регіону на початку 1970-х рр. обстежив і описав М. П. Кучера. Завданням цих досліджень було уточнення розташування пам'яток, їх опис і датування, зйомка планів.

Останній етап досліджень розпочався у XXI ст. З 2004 р. проводяться розкопки на території середньовічного Чорнобиля. Під час цих робіт виявлено об'єкти і матеріали давньоруського та більш пізнього часу. У 2014 р. розвідкою Л. В. Чміль і В. К. Козюби було відкрите нове городище біля с. Красилівка.

Городища ранньозалізного віку. Більшість давніх укріплень (щонайменше, 10 з нашого переліку) відносяться до ранньозалізного часу, до мілоградської археологічної культури (VI—III ст. до н.е.). Майже на всіх, відомих на той час городищах зазначеного часу, а саме — на 8 пам'ятках, побував М. П. Кучера. Він зробив детальний опис укріплень та їхні плани. Результатом цього дослідження стала узагальнююча стаття про городища мілоградської культури в Київському Поліссі, яка вийшла у 1976 р. [Кучера, 1976]. Вже тоді дослідник визначив кілька характерних рис цих пам'яток, а саме: розташування переважно на низьких, часто заболочених ділянках; наявність лінійних відрізків у трасах валів; слабка насиченість культурного шару або його відсутність у межах укріплень. На двох городищах (Нова Красниця, Радинка) М. П. Кучера відзначив наявність виступів-майданчиків у валах, які виходили за межі рову [Кучера, 1976, с. 91].

Аналіз відомих планів мілоградських городищ півночі Київщини засвідчує, що за своєю плановою структурою вони розподіляються на 3 типи. До першого належать городища, які мають одну лінію укріплень, що оточує майданчик по контуру (Бовище, Залішани) або, якщо пам'ятка розташована на мисі — з напольного боку і зі сторони стрілки мису (Лелів, Медвин) (рис. 2, 2—4).

Другим типом є городища, що мають концентричні укріплення, тобто, один майданчик розташований всередині іншого (Кабани (Діброва), Нова Красниця, Радинка) (рис. 3). Одне з них, розоране, знаходиться в заплаві Ужа за 1,35 км на південь від колишнього с. Діброва. Воно займає частину невисокого підвищення, яке з усіх боків оточене старицями та заболоченими ділянками. На косозем'ю добре видно окремі частини пам'ятки. Всередині неї — дещо видовжене по осі північний схід — південний захід внутрішнє укріплення з розміром майданчика 150×115 м. Контур зовнішнього укріплення має грушоподібну форму, із більш вузькою східною частиною і широкою західною, в якій знаходиться внутрішній укріплений майданчик. Зовнішній східний дугоподібний край городища

розташований за 150 м на північний схід від внутрішнього укріплення. По північному відрізу зовнішнього валу проходить дорога. Південно-східна ділянка валу частково розмита старицею Ужа, а південний край виходить до одного з рукавів річки. Західний край городища ледь помітний, але вгадується. Зовнішні розміри городища — 390×280 м, його площа — близько 8 га (рис. 3, 1).

Найбільш цікавим є третій тип пам'яток, що має складну структуру, при якій на городищі є три й більше укріплені майданчики і навіть окремі частини, безпосередньо не з'єднані між собою. Вірогідно, саме такою пам'яткою може бути комплекс городищ у Розважеві, відстань між якими становить не більше 300 м (рис. 4, 1). Під час розвідки 2014 р. Л. В. Чміль і автором біля с. Красилівка було відкрите нове городище, яке за своєю плановою структурою є унікальним не тільки серед городищ мілоградської культури зони Українського і Білоруського Полісся, але й взагалі серед усіх давніх укріплень Середнього Придніпров'я. Тому подаємо детальний опис цієї пам'ятки.

Городище розташоване в лісі за 1,2 км на південний схід від села. Пам'ятка має складну планувальну структуру і складається з двох окремих частин (рис. 4, 2). Перша з них — лінія валу і рову (з північного боку), яка з невеликими вигинами проходить із заходу на схід і має довжину близько 0,7 км. Більша частина лінії укріплення вкрита лісом, крім невеликої ділянки у східній частині траси валу. Західний край валу розпочинається за 150 м на південний схід від траси Термахівка — Старі Соколи і виглядає як межове окопування. Далі на схід розмір валу збільшується і сягає висоти 1,5—2 м при ширині 6—7 м. Східне закінчення валу впирається в болото. Рів перед валом сильно оплив, оскільки вся конструкція складається з піщаного ґрунту. Ширина рову — 4—5 м, глибина — до 1—1,2 м.

За 0,3 км на південь від описаного валу, за болотом, розташоване, власне, городище, яке є комплексом із замкнених майданчиків і розміжених валів, які утворюють у плані дуже складну структуру. Розташування городища в лісі серед боліт (оточене ними з усіх боків, крім південного) та дефіцит часу ускладнили вивчення пам'ятки, але ми встигли зробити огляд городища. Через нього проходить ґрунтова дорога, в насип якої включено окремі ділянки валів. Загальний розмір укріплень становить 430 (північний схід — південний захід) × 385 м. Для зручності опису ми розділили городище на 7 ділянок.

Ділянка 1 — центральне укріплення городища, яке займає суху, найвищу над заболоченою місцевістю, частину укріплення. Всередині неї проводиться вирубка лісу розміром 110×95 м і проходить розгалуження доріг. Розмір майданчика всередині валів — 250 (північний

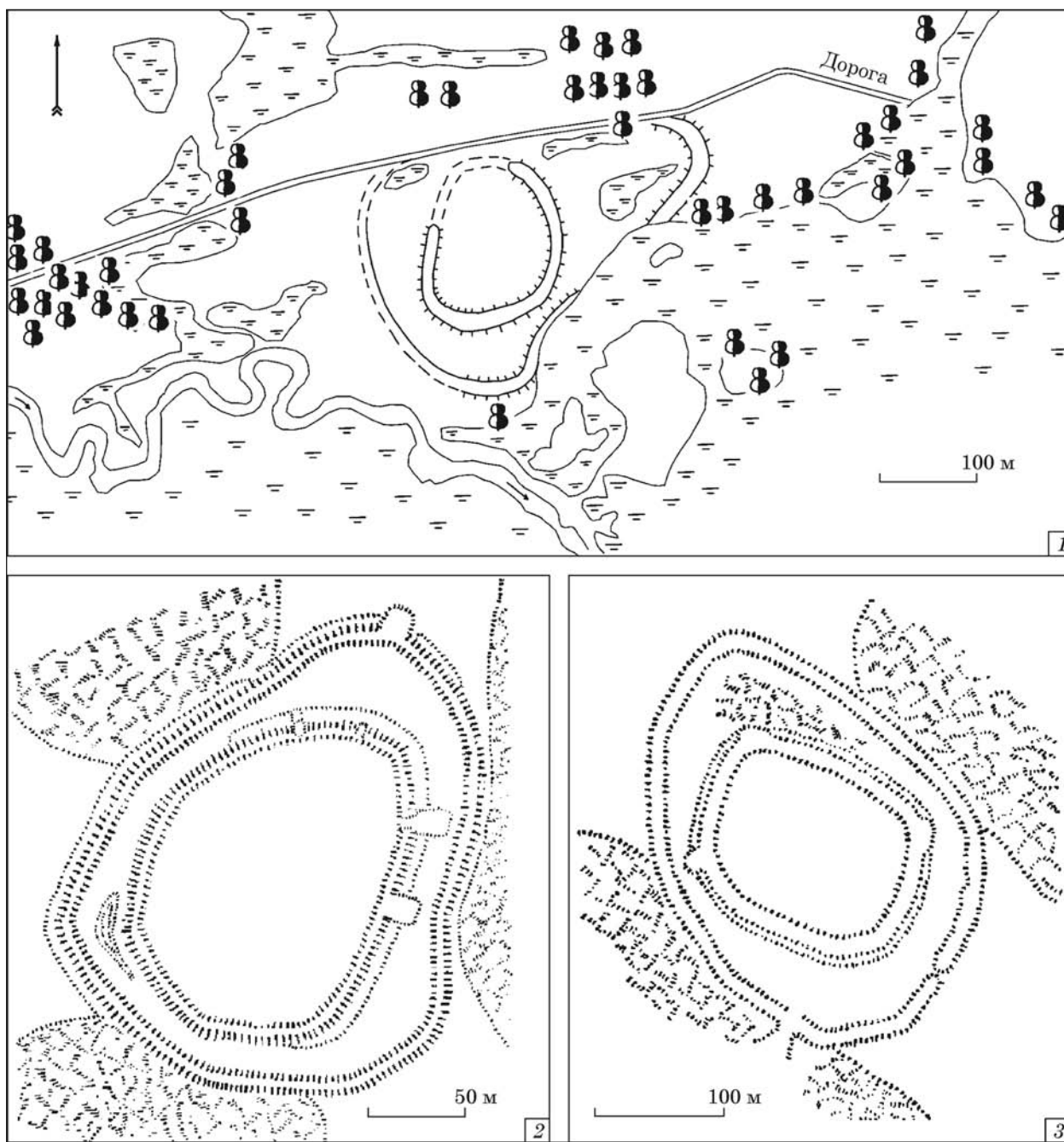

Рис. 3. Плани городищ милоградської культури другого типу: 1 — Кабани (Діброва) (за автором), 2 — Нова Красниця, 3 — Радинка (за М. Кучерою, 1976)

схід — південний захід) × 150 м. Ділянка 1 оточена по периметру валом шириною 10 м, висотою до 3 м і ровом шириною до 10 м, глибиною 1,5 м. У південній частині зовні рову простежується невеликий валоподібний бруствер. У північно-східній та західній частинах вал має лінійні заломки. У північно-східній частині ділянкою валу проходить дорога. Довжина валу за периметром складає близько 770 м.

Ділянка 2 прилягає до попередньої з південного заходу. Її майданчик має розмір 70 (північний захід — південний схід) × 55 м. Довжина валу — близько 200 м. Останній обома кінцями виходить до ділянки 1. У західній частині вал

має залом близько 90°. Висота валу на цій ділянці дещо менша, а його ширина більша, оскільки вал осунувся. Рів також має меншу глибину.

Ділянка 3 розташована на захід від ділянки 1 і на північний захід від ділянки 2. Майданчик має підпрямокутну форму розміром 140 (північний схід — південний захід) × 65 м. Вали висотою 2—2,5 м. Їхня довжина — 330 м. Північний кінець валу виходить до валу ділянки 1, південний — до валу ділянки 2. Зовні, з південного на північний захід, розташована болотиста низина.

Ділянка 4 є продовженням попередньої на північний схід. З півночі прилягає до ділянки 1.

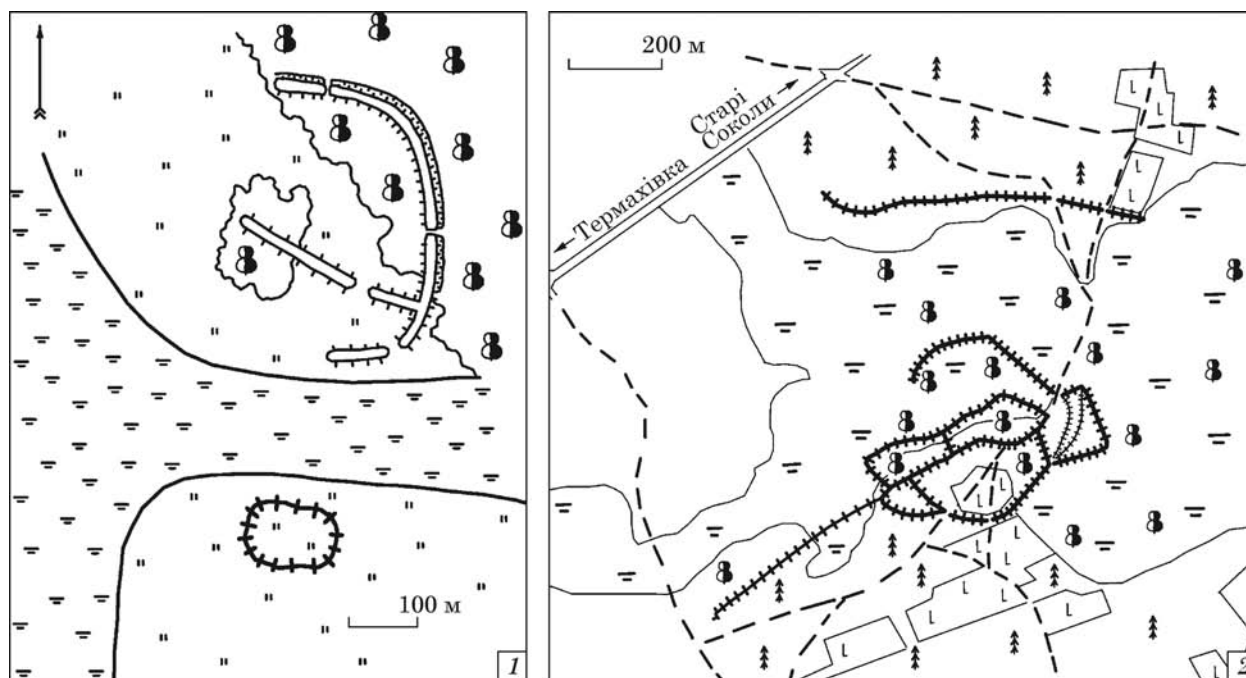

Рис. 4. Плани городищ милоградської культури третього типу: 1 — Розважів 1, 2 (за М. Кучерою, 1976), 2 — Красилівка (за автором)

Розмір — 195×90 м. Довжина валу — 300 м. Один кінець виходить до північно-східного кута ділянки 1 (тут по ньому також проходить дорога), інший — до кута ділянки 3. У плані ділянки 3, 4 утворюють один простір, розділений навпіл поперечним валом довжиною близько 40 м.

Ділянка 5 знаходиться на північний схід від ділянки 1. Має підпрямокутну форму з двома прямими кутами на півночі і сході. Розмір майданчика 120 (північний захід — південний схід) $\times 110$ м. З усіх боків, крім заходу, оточена болотом. В середині ділянки 5 простежуються 2 лінії менш потужних валів, які із східного боку мають невеликі рови. Їхня висота — до 1 м, ширина — 3 м. Вони виходять з південного кута ділянки і йдуть на північний схід. Один із них повертає на північ і виходить до дороги, куди приходить і зовнішній вал ділянки 5, інший тягнеться до північного кута ділянки 5. Довжина зовнішнього валу — 310 м. Південний край валу виходить до рову ділянки 1, північний — до дороги; сам контур укріплень ділянки 5 не замкнутий.

Ділянка 6 займає північну частину городища. Це вал, що проходить посеред болота. Вал сильно осунувся від дії води. Його висота не перевищує 0,5 м, а ширина — 4—5 м. Вал розпочинається від місця виходу північного валу ділянки 5 до дороги і йде на північний захід на 195 м, повертає на захід—південний захід і через 120 м повертає на південний захід, де через 70 м закінчується посеред болота. Відстань до валів ділянки 4 становить у північно-східній частині 50 м, у північно-західній — до 140 м.

Ділянка 7 простежується на південний захід від городища. Розпочинається від кута ділянки 2, будучи продовженням валу північно-західної частини ділянки 1, 2. Має майже прямолінійну трасу довжиною близько 420 м і на своєму шляху перетинає болотяну низовину з озерцем. На цій ділянці вал сильно осунувся і краще зберігся біля завершення, де має висоту до 0,8 м при ширині 8—10 м. Південно-західний кінець валу має поворот під прямим кутом на південний схід, але далі насип валу і рів не простежуються.

Наявність додаткової лінії валу на північ від основної частини городища вказує на те, що з цього боку повз городище проходила дорога з півночі на південь, і вал перекривав цей шлях. Наявність ділянки 5 та 6 також підтверджують це припущення. Вал на південний захід від городища (діл. 7), вірогідно, також прикривав небезпечний напрям.

Ще 2 городища, які поки не обстежені, але локалізація яких встановлена, також, ймовірно, відносяться до цього періоду. Їхнє вивчення суттєво ускладнене через розташування у зоні відчуження. Городище біля колишнього с. Розсоха розташоване за 1,5 км на північний схід від краю села, на підвищенні серед болотистої низини. Інше городище, місце знаходження якого локалізоване через топонім Городок, відоме ще з часів В. Б. Антоновича, знаходиться за 10 км на північ від колишнього с. Павловичі (Новый Мир). Воно розташоване на лівому березі безіменного струмка — лівої притоки р. Іллі. Інші 2 городища з нашого переліку, біля Леонівки і Городища, поки не виявлені. Вони потенційно також можуть датуватись розглядуваним періодом.

Городища часів Київської Русі. На сьогодні на півночі Київського Полісся відомі 5 пам'яток з матеріалами давньоруського часу, які в літературі віднесено до городищ. Про 2 з них ми вже згадували — це городища біля Лелева та Медвина, на яких знайдено матеріали як ранньозалізного часу, так і доби середньовіччя [Кучера, 1976а, с. 176]. Оскільки на цих пам'ятках трасою їхніх укріплень простежуються прямолінійні відрізки, вважається, що названі городища з'явилися у I тис. до н. е. і були повторно використані у XII—XIII ст. [Кучера, 1976, с. 92, 93].

Щодо кожної з цих пам'яток є питання, які потребують уточнення. Зокрема на плані С. П. Вельміна 1913 р. з північного боку Лелівського городища позначено 3 лінії валів, 2 рови між ними і дослідник наводить їхні розміри [Вельмін, 1914, с. 8, фиг. VI], а у М. П. Кучери в цьому місці зафіксовано лише один вал і рів [Кучера, 1976, с. 93, рис. 7] (рис. 2, 1, 2). Сама пам'ятка, за Л. П. Похилевичем і С. П. Вельміним, розташовується в ур. Гримів [Вельмін, 1914, с. 2], в той час як О. М. Мельниковська подає інші назви урочища — Дідів Рів або Городок [Мельниковская, 1967, с. 191]. Датування давньоруського етапу функціонування городища також нез'ясоване — С. П. Вельмін виявлену там кераміку відніс до IX—X ст. [Вельмін, 1914, с. 2, 8], а М. П. Кучера знайдені під час його розвідки матеріали датував XII—XIII ст. [Кучера, 1976, с. 92].

Як вже згадувалось, під час розкопок С. П. Вельміна 1913 р. було розрізано вали з північного боку Лелівського городища, і в їхніх насипах виявлено «много обломковъ глиняныхъ сосудовъ, съ различными орнаментами» [Вельмін, 1914, с. 8], які дослідник відніс до IX—X ст. І якщо раннє датування кераміки молодим С. П. Вельміним ще можна піддати сумніву, встановлений ним факт наявності давньоруської кераміки у насипу валів городища свідчить про те, що північна частина укріплень Лелівського городища з'явилася саме у давньоруський час або взагалі відноситься ще до більш пізнього періоду.

При обстеженні городища біля Медвина М. П. Кучера за 110 м на захід від городища відзначив наявність в основі мису незначного прямолінійного підвищення, можливо, від зруйнованого валу другої, зовнішньої лінії укріплень [Кучера, 1976, с. 93]. П. П. Толочко, який обстежив цю пам'ятку в 1963 р., через незначну кількість кераміки вважав її городищем-сховищем [Толочко, 1963, с. 8]. Мала кількість кераміки давньоруського часу, знайдена на місці, на нашу думку, ставить під питання функціонування цього городища саме як града у часи Київської Русі.

Про городище між Фрузинівкою і Ораним було відомо ще у першій половині XIX ст. [Фундуклей, 1848, с. 40]. Згодом цю інформацію по-

вторив Л. П. Похилевич [Похилевич, 1864, с. 119, 120]. Пам'ятку було оглянуто П. М. Третьяковим у 1940 р., і вже тоді дослідник відмітив руйнацію її укріплень. Нижні на шарування городища він датував останніми століттями I тис. н. е. [Третьяков, 1940, с. 124]. П. П. Толочком у 1963 р. було проведено шурфування майданчика пам'ятки і виявлено на ній численні матеріали XII—XIII ст. [Толочко, 1963, с. 9].

Давньоруське городище у центральній частині Іванкова (міський парк) сильно постраждало від спорудження на його місці замку наприкінці XVI ст. Схематичний план цього укріплення був зроблений М. П. Кучерою під час його розвідки 1970 р. За керамікою, виявленою на пам'ятці, городище в Іванкові могло з'явитись на рубежі X—XI ст. [Кучера, 1976а, с. 176, 177, 179]. Поруч із городищем розташовувалось велике селище з керамікою X—XII ст. [Чміль, 2012, с. 259, рис. 4; Чміль, 2014, с. 365—366].

Найбільшим центром північної Київщини у давньоруський час був Чорнобиль. Не випадково лише він згадується у літопису під 1193 р. [Ипатьевская летопись, 2001, стлб. 677]. Ще з досліджень С. П. Вельміна відомо, що Чорнобиль існував вже у X ст. — на території старого міста ним було знайдено кераміку X—XI ст., а у південно-західній частині міста розкопано один курган у невеликій (12 насипів) курганній групі, в основі якого виявлено вуглисті шар потужністю до 0,5 м з уламками двох горщиків, дрібними кальцинованими кістками, металевими бляшками і уламком кістяного виробу з «великолепным» орнаментом. Знахідки, на думку дослідника, відносяться до кремаційного поховання IX—X ст. Крім того, при обстеженні Чорнобиля С. П. Вельмін знайшов натільний хрестик XI—XII ст. (у садибі Іллінської церкви) та уламки давньоруської цегли-плінфи [Вельмін, 1914, с. 1, 4]. Про групи курганів всередині міста та на його околицях ще раніше згадував Л. П. Похилевич [Похилевич, 2007, с. 187].

Дослідження 2004—2014 рр. підтвердили наявність матеріалів X—XI ст. і більш пізніх в історичній частині міста [Переверзев, 2010]. Загальна топографічна структура Чорнобиля давньоруської доби залишається нез'ясованою. Можна припустити, що початкове невелике укріплення з'явилося на краю корінного берега між балками, де в литовсько-польський час функціонував замок і був спуск до берега Прип'яті. Поселення розташовувалось уздовж високого правого берега річки на південь і північний захід від городища і, вірогідно, займало площу не менше 10 га. Чи існувала у давньоруському Чорнобилі друга лінія укріплень окольного міста, можуть з'ясувати тільки наступні дослідження пам'ятки. На південний схід від місця городища-замку розташовується Поділ, який також мав бути заселений у цей час. Його площа могла становити 8—10 га.

У давньоруський час на території Київського Полісся літопис згадує ще один об'єкт — Давидову Боженку. Її названо як географічний орієнтир, що розташовувався при впадінні Прип'яті у Дніпро, при описі подій 1150/51 і 1161 рр. [Ипатъевская летопись, 2001, стлб. 417, 419, 515]. Сама назва об'єкта говорить про те, що мова йде про невелику церкву — каплицю. Ще Л. П. Похилевич запропонував локалізувати Давидову Боженку в районі с. Городище, яке, дійсно, розташовувалось найближче до гирла Прип'яті [Похилевич, 1864, с. 151]. Назву села пов'язали із літописною назвою, з чого зробили висновок, що Давидова Боженка була укріпленим населеним пунктом, який навіть присутній у відомому переліку давньоруських городищ А. В. Кузи [Куза, 1996, с. 81]. Тема походження цієї літописної назви і локалізації каплиці заслуговує на окремий спеціальний поглиблений аналіз. Можна підтримати тих дослідників, які вважають, що згадана церква пов'язана з культом одного з братів-страстотерпців Глібом-Давидом, вбитим разом із братом Борисом у 1015 р. На нашу думку, божниця могла з'явитись на місці останньої зупинки-ночівлі на шляху до Вишгорода при перевезенні тіла вбитого князя Дніпром із Смоленська. Ймовірний час спорудження Давидової Боженки — друга чверть XII ст.

На наше переконання, назва села Городище ніяким чином не пов'язана з Давидовою Боженкою, і вказує на існування біля самого села давнього городища, скоріш за все — ранньозалізного часу. Серед перерахованих вище городищ милоградської культури кілька (Нова Красниця, Красилівка, Розважів) розташовуються в урочищах, які мають назву Городище, тож така форма назви села поруч із давнім укріпленням є закономірною і очікуваною.

Укріплення пізньосередньовічного часу. Частина давніх фортифікаційних споруд півночі Київщини з'явилась і функціонувала у литовсько-польський час XVI—XVIII ст. До них належать замки і міські укріплення. Всього на цій території у зазначений період відомо 10 населених пунктів, які в джерелах названі містами або містечками. Але, звісно, не кожне містечко мало укріплення, хоча б й у вигляді простого частоколу. Один із документів 1618 р. дає перелік міст і містечок Київського воеводства, керівники чи власники яких отримали судові позови стосовно втікачів з інших маєтків, які перебралися до цих населених пунктів. За переліком, тільки 2 з 19 міст чи містечок не мали укріплень. В усіх інших вони були, оскільки листи-позови залишали або в брамах замкових (14 випадків), або в міських брамах (1) та воротах (2) [Селянський..., 1993, с. 163—167]. Таким чином, за цим документом, співвідношення укріплених і неукріплених міст і містечок становить 8,5 до 1. Насправді, при невибірковому, як у згаданому документі, а суцільному

врахуванні всіх міст і містечок на певній території ця пропорція може стати приблизно рівною. Зокрема серед наших пам'яток 3 (Чорнобиль, Хабне, Іванків) мали укріплення, наявність яких підтверджена писемними джерелами. Ще 2 міста — Горностайпіль і Прибірськ теж, вірогідно, мали укріплення. Зокрема останні схематично зображені на карті Польщі Річчі Занноні 1772 р. (рис. 5, 3, 4). Інші населені пункти (Кухарі, Красятічі, Вовчків, Розважів, Бобер) у певні періоди XVII—XVIII ст. названі у джерелах містами і містечками, але підтвердження існування в них укріплень ми не маємо.

Загальне уявлення про характер укріплень містечок Київського Полісся може дати малюнок середини XVII ст., на якому зображено м. Макарів на Здвижі. На панорамі містечка (ракурс — з півдня, з протилежного берега Здвижу) видно дерев'яний палісад, що оточує середмістя, з кількома баштами (на малюнку підписані щонайменше 3 башти). Ліворуч на підвищенні зображено замочок з окремою лінією укріплень [Русина, 2015, с. 130, іл. 4, 5].

Розглянемо більш детально відомості про укріплення міст Київського Полісся цього періоду.

Чорнобиль. Загальновідомою є люстрація Чорнобильського замку від 1552 р., з якої ми дізнаємось про його розміри (22×17 сажнів або близько 63×48 м², тобто, 0,3 га) та характер укріплень [Архів ЮЗР, VII, I, с. 587]. Але поза увагою дослідників залишилась інформація про укріплення самого міста [Леп'явко, 1995, с. 74—76; Мальченко, 2001, с. 291—293].

Перша згадка про них є в листі Сигізмунда I до чорнобильського державця Івана Немирича від 24.02.1536 р. Лист короля був викликаний скаргою до нього кількох мешканців Чорнобиля на Немирича, який зобов'язував їх «замок Чорнобильський робити», хоча вони «съ стародавна николи замку не робять», натомість вони разом «зъ иншыми поддаными нашими тамошними острогъ робять и перекопъ копають, а замку робити не повинни, бо деи тамъ въ замку городень, ани местецъ своихъ они не мають; лечъ де которыи городни свои тамъ въ замку мають, тыи тежъ и замокъ робять» [Архів ЮЗР, VIII, V, с. 13, 14]. Сигізмунд I підтвердив право мешканців Чорнобиля не ремонтувати замок («зъ оное работы замку тамошняго ихъ вызволяемъ»), оскільки вони «и такъ острогъ робять и перекопъ копають» [Архів ЮЗР, VIII, V, с. 14].

У люстрації Чорнобильського замку 1552 р. згадується «сторожа остроговая» — мешканці міста давали платню від кожної садиби сторожу, який пильнував міські ворота [Архів ЮЗР, VII, I, с. 589]. В опублікованому листі керівника польського гарнізону в Чорнобилі, оточеному

1. С. А. Леп'явко у своїй публікації, присвяченій опису Чорнобильського замку 1552 р., використав інший показник сажню, в нього розмір замку становив 44×34 м [Леп'явко, 1995, с. 75].

Рис. 5. Схематичні плани укріплень міст на карті Польщі Р. Занноні 1772 р.: 1 — Чорнобиль, 2 — Хабне (Поліське), 3 — Горностайпіль, 4 — Прибірськ

козацьким військом, від серпня 1648 р., тричі згадуються міські брами у множині [Мицик, 1995, с. 38; Джерела..., 2012, с. 117], з чого випливає, що в цей час зовнішні укріплення міста мали щонайменше двоє воріт.

У 1768 р. під час Коліївщини господар Чорнобиля Ян Миколай Ходкевич (рис. 1, 2) зробив реконструкцію його укріплень — підвищив вал, обновили рів замку та ошанцював і опалісадував саме місто [Slownik..., I, s. 753]. Залишки рову замку бачив ще Л. П. Похилевич на початку 80-х рр. XIX ст. [Похилевич, 2007, с. 193]. Рів замку добре видно на плані Чорнобиля кінця XVIII ст., про який йтиметься далі.

Планова структура середньовічного міста Чорнобиль була зумовлена рельєфом та домінантами — замком, церквами, комунікаційними магістралями — головними вулицями, спусками до Прип'яті та місцевого Подола, площею Ринок. Відповідно до них була влаштована зовнішня лінія укріплень міста з кількома воротами-в'їздами. Для реконструкції історичної планової структури міста величезне значення мають архівні джерела XVIII ст. — описи Чорнобиля та його плани.

У Краківському держархіві у фонді «Архів Ходкевичів з Млинова» зберігся польський план Чорнобиля другої половини XVIII ст., який коротко описаний Ю. А. Мициком [Мицик, 1995; 1997]. На ньому позначені замок, домініканський монастир і чотири православні церкви — Пречистенська, Миколаївська, Іллінська і Пилипівська. План доповнює «Інвентар графства Чорнобиль» 1772 р., в якому досить де-

тально описаний замок і названо передмістя Поділ, перераховані вулиці, назви чотирьох з яких пов'язані із згаданими православними церквами, що стояли на цих вулицях [Мицик, 1995, с. 37]. На північно-західному краю Чорнобиля поза межами його укріплення, на території Чорнобильської Слободи, відомої з XVII ст., була церква старообрядців — Св. Пилипа Митрополита¹. Також важливим джерелом для реконструкції є російський план Чорнобиля кінця XVIII ст., копія якого зберігається в невеликому церковному музеї при Іллінській церкві міста. Нещодавно його було опубліковано [Чернігонець, 2011, с. 49].

Кляштор Внебовзяття (Вознесіння) Діви Марії було закладено за ініціативою Софії Кмітянки — дружини Лукаша Сапеги, ще за її життя, тобто, не пізніше 1624 р. Лукаш Сапега у своєму фундаційному акті від 01.09.1626 р. підтвердив виділення у місті ділянки під костел і домініканський кляштор [Rawita-Gawronski, 1903, s. 44, 45]. Перша відома нам згадка про костел у Чорнобилі, як вже існуючий, датується 1634 р., коли Щасний Тишкевич зазнав нападу від Криштофа Каменецького та його слуг, виходячи з цього костелу [Акти..., 2004, с. 184]. «Костелик мурований» згадується у документі від 1640 р., в якому Казимир Лев Сапега врегулює спірні питання з чорнобильськими домініканцями [Rawita-Gawronski, 1903, s. 47]. Як

1. Через неправильне прочитання підпису на плані кінця XVIII ст. в публікаціях іноді зустрічається назва Пилипа Мироновича.

виходить, у місті у першій половині XVII ст. існували невеликий мурований костел і, окремо, велика огорожена ділянка домініканського кляштору, де мав будуватись новий костел.

Фр. Равіта-Гавронський у своїй праці, присвяченій римо-католицькому духовенству України кінця XVIII ст., цитує цікавий документ («ограничення»), який датований автором 14.05.1642 р.¹ При описі меж домініканського кляштору у Чорнобилі зазначається, що земля кляштору лежить проти замку чорнобильського і тягнеться «від річки Прип'ять, де закінчується острог міський, вулиця до церкви Пречистої іде: праворуч міські плаці і будинки, ліворуч паркан кляшторних садів» [Rawita-Gawronski, 1903, s. 48]. Цей документ з переліком «добр і власності земської», які надавались домініканцям, був адресований господарем Чорнобиля Казимиром Левом Сапегою (який мав титул князя Чорнобильського) чорнобильському старості Юстиніану Пружановському та мозирському підкоморю Федору Михайлу Обуховичу.

На основі наявних актових джерел та плану Чорнобиля кінця XVIII ст. ми здійснили спробу гіпотетичної реконструкції плану міста XVII—XVIII ст. та лінії його укріплень (рис. 1, 3). У центральній частині міста розташовувався замок, який займав мисовидний виступ берега висотою 25 м над Прип'яттю. З напільного боку замок був укріплений валом (згадується 1768 р. — див. вище), з яким, вірогідно, пов'язана історична назва кінця XIX ст. — пров. Валовський (сучасна вул. Бондаря). Остання безпосередньо проходить повз місце замку.

Перед брамою замку і мостом через рів розташовувалась велика прямокутна площа Ринок. Вона була обмежена сучасною вул. Радянською і трохи не доходила до вул. К. Лібкнехта і Бондаря. Розмір торгової площі становив близько 140×110 м.

На північ від замку, на сусідньому високому березі Прип'яті в трикутнику, обмеженому схилом берега річки з одного боку, замком і частиною торгової площі — з другого боку, і вул. Пречистенською (Червонопрапорною) — з третього, розташовувався кляштор домініканців з костелом, городами і садом. Він був оточений дерев'яним парканом, згаданим у цитованому вище документі 1642 р. По вул. Пречистенській (у XIX ст. мала назву Завальна) за один двір від Ринку розташовувалась садиба Пречистенської церкви. На захід від Пречистенської проходила вул. Микільська (Першотравнева), на початку якої, на куті торгової площі, знаходилась садиба церкви Св. Миколая. Можна припустити, що укріплення міста XVII—XVIII ст. з цього боку проходили вздовж названої вулиці.

1. У публікації зазначено 1624 р., що є очевидно друкарською помилкою. Далі по тексту вказано правильну дату документа [Rawita-Gawronski, 1903, s. 48, 49].

Головна вулиця міста проходила від міських воріт до Ринку і брами замку (вул. Радянська). З XVIII ст. і до 1920 р. вона мала назву Корогодська. Вулиця спускалась до берега Прип'яті, розділяючи замок і кляштор. Міські ворота мали розташовуватись на перетині вул. Радянської і К. Лібкнехта — Леніна, в районі будівель колишніх бібліотеки, міськпотребсоюзу та медучилища.

Друга головна вулиця — Іллінська (Червоноармійська) — проходила повз Іллінську церкву і через сучасний Пожежний узвіз спускалась на Поділ до пристані. Вона виходила до інших міських воріт, що могли розташовуватись біля перетину цієї вулиці з вул. К. Лібкнехта — Київською. Ця вулиця несла головне навантаження при гужовому вивозі з міста численних товарів, що прибували до Чорнобиля водним транспортом чи, навпаки, доставлялись сухою дорогою для вивозу річкою. Іллінська вул. з'єднувалась з міським ринком вул. Московською (назва збереглась; вона згадується в інвентарі Чорнобиля 1772 р.). Назва останньої, вірогідно, підкреслює велике значення міста в транзитній, у тому числі й міжнародній, торгівлі в той час.

Таким чином, довжина гіпотетично реконструйованої лінії укріплення міста Чорнобиль становила близько 950 м, а укріплена площа Верхнього міста була близько 20 га, з яких замок займав 0,3 га, кляштор домініканців — 3 га, площа Ринок — 1,5 га, садиби православних церков (разом) — до 1 га.

На плані Чорнобиля кінця XVIII ст. в його центральній частині позначено ще кілька об'єктів, серед яких іудейська школа (синагога) (пров. К. Лібкнехта) та розташована поруч споруда для ритуального омовіння (миква) (на розі вулиці та пров. К. Лібкнехта), від якої відходить канава для водостоку, що проходить вул. Бондаря до краю гори (рис. 6, 5—7). Через канаву, по осі трьох вулиць, які її пересікають (К. Лібкнехта, Московської і Петровського), були перекинуті містки, також позначені на плані. Поза межами історичного ядра Чорнобиля знаходилось єврейське кладовище (територія школи № 2) (рис. 9, 6; тут і далі див. кольорову вклейку). На розі вул. Леніна та 3-го Першотравневого провулку, де розміщувався військомат, у XVIII ст. було подвір'я місцевої митниці (рис. 9, 5)².

У південно-західній частині міста XVIII ст. на плані позначено велику ділянку, вкриту, як можна припустити за позначками, курганнями могильником (між вул. Ленінградською, 3-м Комсомольським і 1-м Калініна провулками). Довжина могильника за планом становила щонайменше 250 м (рис. 9, 7). Це місце є панівною висотою, яка видовженим гребенем здіймається

2. Автор висловлює подяку Т. Ю. Лютій у допомозі при прочитанні експлікації до плану Чорнобиля кінця XVIII ст. (рис. 7).

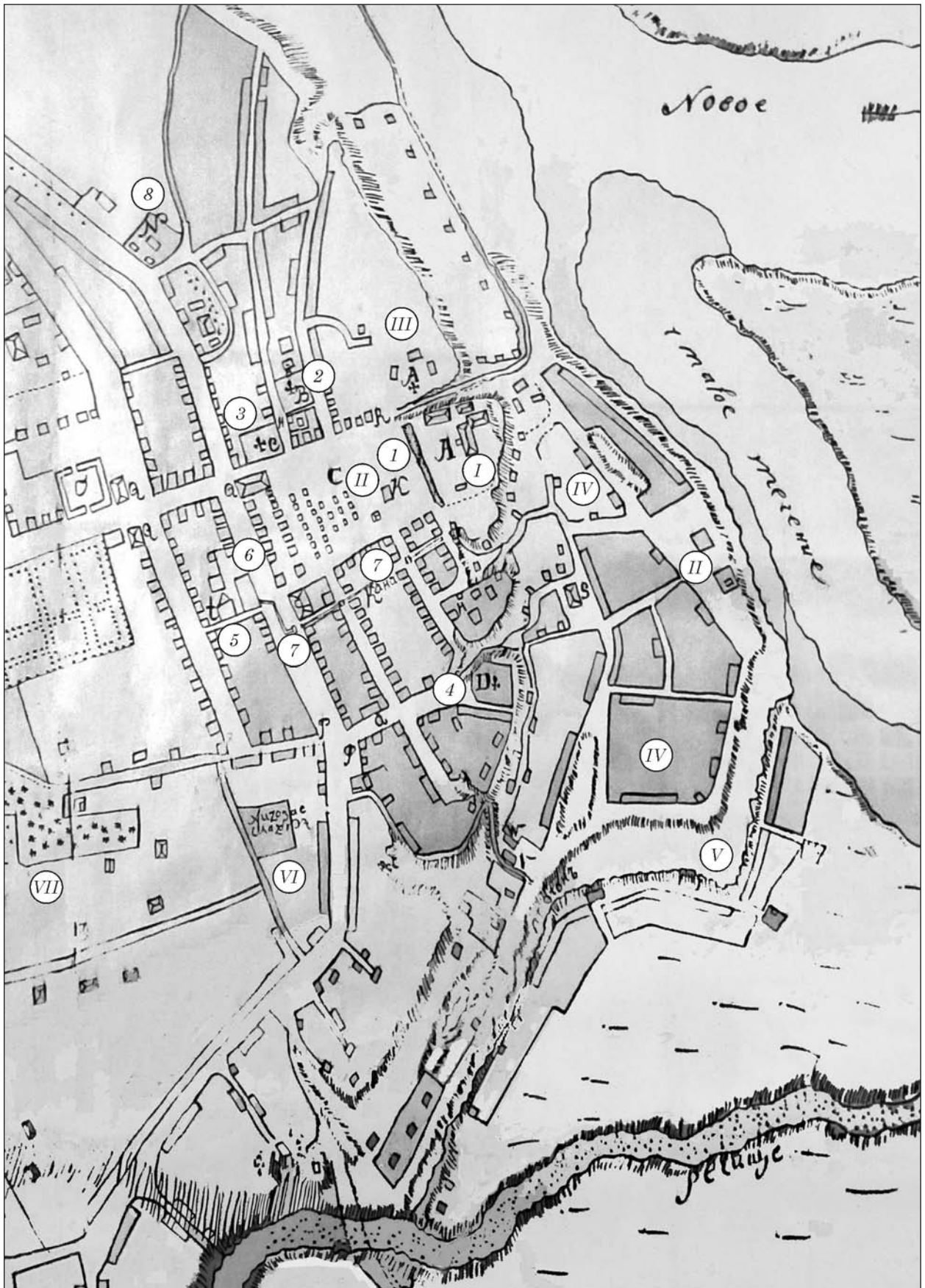

Рис. 6. План Чорнобиля кінця XVIII ст. (фрагмент): I — місце замку XVI—XVIII ст., II — торгова площа, III — кляштор домініканців, IV — Поділ, V — протока, VI — єврейське кладовище, VII — курганний могильник (?); 1 — рів перед замком, 2 — церква Успіння Богородиці, 3 — церква Св. Миколая, 4 — Іллінська церква, 5 — синагога (іудейська школа), 6 — миква, 7 — канава для відводу води, 8 — митниця

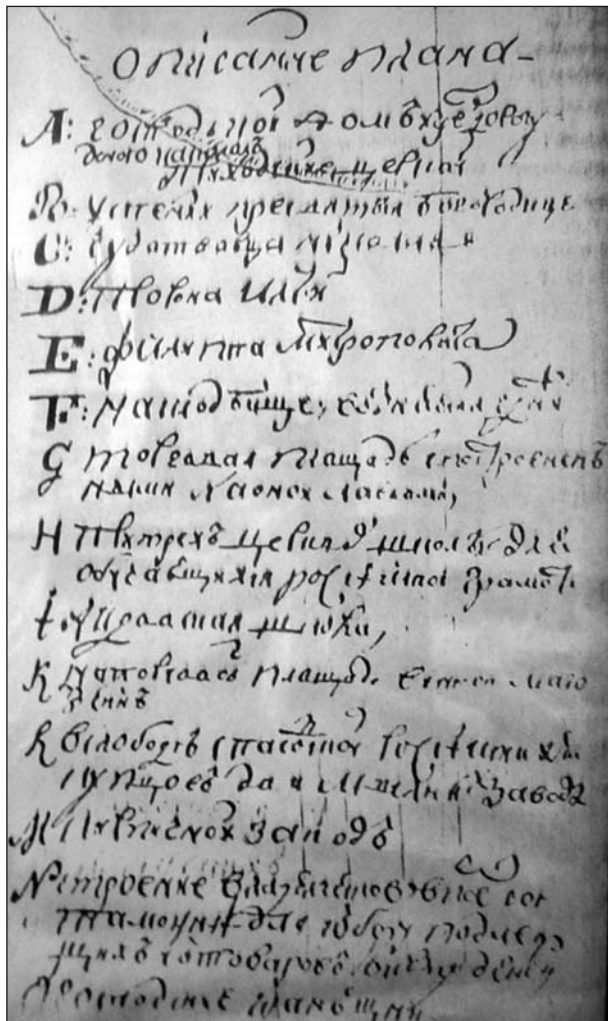

Рис. 7. Експлікація плану Чорнобиля кінця XVIII ст.: А — господской домъ..., приходские церкви, В — Успения Пресвятыя Богородице, С — Чудотворца Миколая, Д — пророка Ильи, Е — Филиппа митрополита, F — на кладбище Вознесения Господня, G — торговая площадь с построениемъ ... на оной лавками, Н — при трехъ церк[вах?] школы для обучаещихся росі[йской?] грамоте, I — [Иудей?]ская школа, К — ... площадь в [ней?] магозейны, R — в слободе Спасовской російскихъ купцовъ да и мыльных завода, M — кирпичной заводъ, N — строение владельческое... таможня для збору подлежащихъ товаров в казну денег, O — господские...

на 10 м над історичною частиною Чорнобиля. Про курганні могильники в місті та на його околицях, які ще збереглися до 1880—1910-х рр., згадували Л. П. Похилевич та С. П. Вельмін, про що вже йшлося раніше.

Є ще одна цікава деталь історичної топографії середньовічного Чорнобиля, яка присутня на розглядуваному плані. На Подолі позначено старицю, яка з'єднувала Річище — існуючий і нині рукав р. Уж в його гирлі, та саму Прип'ять. Через старицю проходила протока (на плані так і підписана — «протокъ»), на той час майже пересохла (рис. 6, V). Її більша частина і сьогодні представлена в рельєфі Подолу у вигляді заболоченої улоговини з озером. При підвищеній

водності р. Прип'ять ця протока могла слугувати додатковим місцем пристані.

Хабне. Найбільшим населеним пунктом між Чорнобилем і Овручем у XVI—XVIII ст. було м. Хабне. Розташоване у центрі великої приватної волості на значній транспортній артерії («гостинець великий Київський» документа 1587 р.), біля переправи через р. Уж, воно мало всі економічні передумови для свого зростання. У 1541 р. кн. Дмитро Видинецький-Любецький отримав від короля Сигізмунда I дозвіл збудувати в Хабному замок і осадити місто з правом торгу [Архів ЮЗР, VIII, V, с. 23—24]. Укріплення одразу були збудовані, і вже в опису Овруцького замку 1545 р. згадується «замочокъ Хобное» [Архів ЮЗР, IV, I, с. 45]. Господар міста Щ. Харленський у 1570 р. отримав привілей на ярмарки і торги у місті, підтверджений 1616 р. [Руська..., 2002, с. 240, 586].

У дарчому запису 1568 р. Фені Харленської (уродженої княжни Любецької) на ім'я її чоловіка Щасного Харленського серед інших маєтків згадується «замок и место Хабную», тобто, існуючий замок у Хабному і окремо місто біля нього [Архів ЮЗР, VIII, VI, с. 226]. У переліку власності Яна Щасного Харленського у 1600 р. також разом згадуються замок і м. Хабне [Zrodla..., XXI, s. 61].

Найдавніша відома згадка про укріплення самого міста відноситься до 1587 р., коли кілька людей, перейшовши міст через р. Уж (Уша), пройшли повз острог м. Хабного, причому зробили це вночі, щоб не платити податок — «мимоходщину» [Архів ЮЗР, VI, I, с. 189; Селянський..., 1993, с. 78].

Для реконструкції планової структури Хабного литовсько-польського часу поки майже немає ніяких матеріалів. Невідомі плани міста, хоча б XIX ст., чи його описи. Як і в інших містах, церкви були планувальними доміантами Хабного.

У місті існували 2 православні церкви — Преображенська і Миколаївська (збудована 1733 р.), а також костел [Slownik..., I, s. 538]. У поборовому реєстрі 1581 р. у Хабному згадується 1 піп [Zrodla..., XX, s. 37], отже, в цей час у містечку вже існувала (Преображенська?) церква. Наголосимо, що це найдавніший на території Київського Полісся, після Давидової Боженьки, і разом із Пасинковщиною (Іванковим?), православний храм, згаданий в історичних джерелах. У 1628 та 1631 рр. також згадано 1 попа [Zrodla..., XX, s. 88; Архів ЮЗР, VII, I, с. 410]. Зберігся тестамент Матфії Лисовського від 3 січня 1651 р., за яким той заповідав поховати його «у Хабному в церкві Преображення Пана Бога і Спаса нашого Ісуса Христа, де дружина моя другого шлюбу Раїна з Трипольських лежить» [Національно-визвольна..., 2008, с. 237]. У документі 1678 р. згадується, разом із місцевим війтом, священник Хабного, як свідок процесуальних судових дій [Книга..., 2013, с. 80].

Оскільки його названо в однині, можна припустити, що на той час Преображенська церква залишалась єдиним храмом у місті. Дерев'яний костел у Хабному з'явився досить пізно, вже у XVIII ст. Господар міста Ян Стецький, овруцький староста у 1779—1794 рр., надав костелу юридику у вигляді кількох підданих, мешканців Хабного [Rawita-Gawronski, 1903, s. 51].

На малюнку Хабного другої половини XIX ст. ми бачимо підвищення правого берега р. Уж, на якому — центральна, історична частина містечка (рис. 8, 1). У центрі — Спасо-Преображенська церква, яка має типовий для XVII—XVIII ст. хрестоподібний план. Ліворуч від неї

видно костел Внебовзяття (Вознесіння) Діви Марії, праворуч, за корпусами суконної фабрики, бані Миколаївської церкви. Через Уж перекинута дерев'яний міст, який існував на цій переправі, згідно із згаданим вище документом 1587 р., вже з XVI ст. Дорога від нього обмежувала давній острог Хабного із заходу. Із східного боку укріплення міста, вірогідно, виходили до балки-яру, зображеної в лівій частині малюнка.

Лінію давнього мосту через Уж маркує вул. Радянська в лівобережній частині міста (рис. 1, 4, б). Саме давнє місто займало мисовидне підвищення берега, обмежене з південного заходу та південного сходу пониженнями.

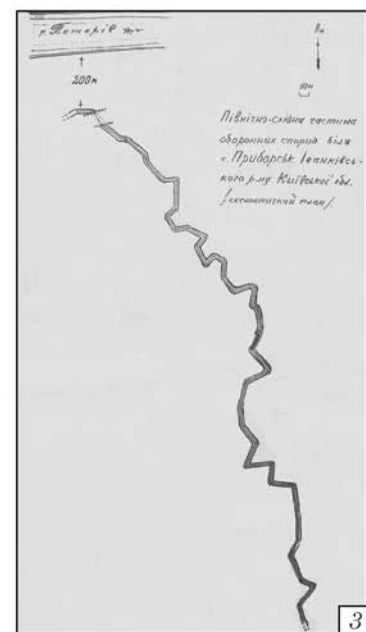
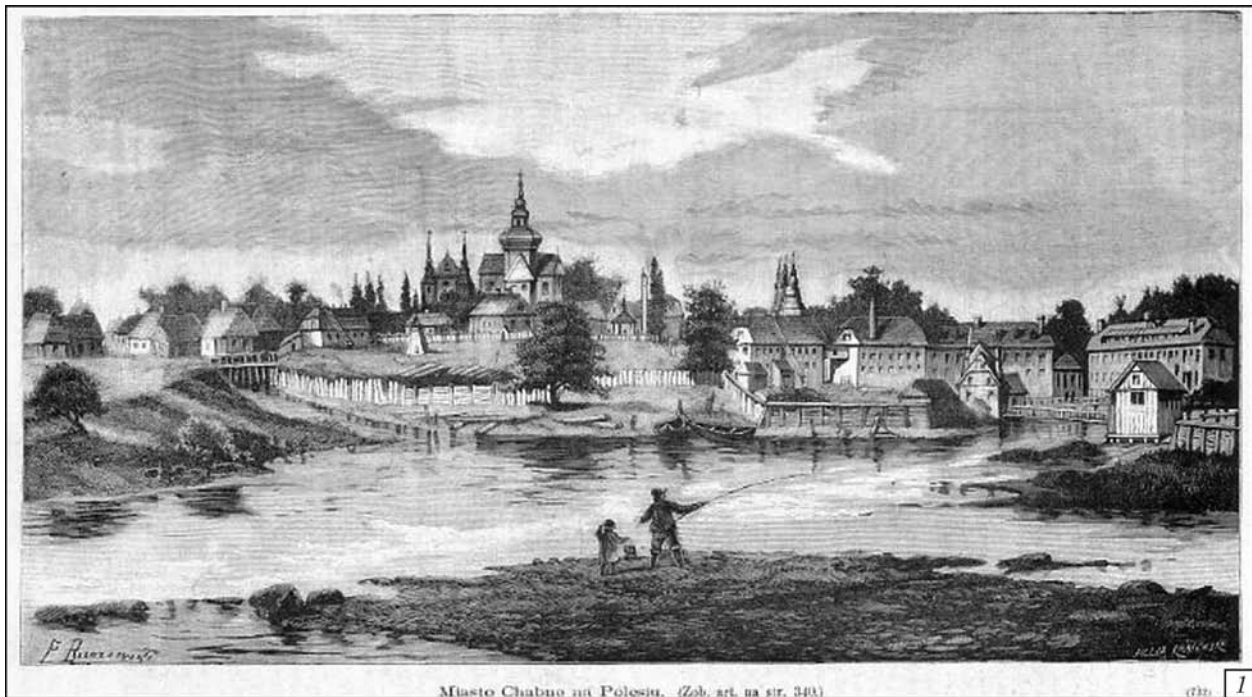

Рис. 8. Містечко Хабне (малюнок другої половини XIX ст.) (1), вал біля Приборська (німецька карта 1943 р.) (2), план ділянки валу біля Приборська (за щоденником М. Кучери 1970 р.) (3)

Можлива лінія давнього укріплення Хабного проходила між вул. Петровського і Маркса, а місце воріт — в районі перетину цих вулиць з вул. Леніна — Піонерською (рис. 1, 4, а). Розмір давнього укріплення міста становив близько 450×250 м, а його орієнтовна площа — до 10 га. Десять всередині цього острогу, можливо, у його північно-східній частині, існував маленький замочок з його окремими укріпленнями.

Іванків. Замок у Іванкові виник у другій половині 80-х рр. XVI ст. Він був невеликим. У джерелах згадується міст, що через рів вів до замку, вал і частокіл на ньому. Чи мало саме місто укріплення — невідомо. Історію пізньосередньовічного Іванкова детально розглянуто в статті Л. В. Чміль і А. А. Чекановського [Чміль, 2012, с. 262—270].

Горностайпіль. У 1609 р. згадується ще як село («весь»), у той час як у двох документах 1613 р. фігурує вже як новоосажене місто [Zrodla..., XXI, s. 142, 191, 199]. У 1649 р. в ньому стояла козацька сотня під проводом полковника Пилипа Лапушка [Джерела..., 2012, с. 261, 289].

Місто виникло як центр великої волості шляхтичів Горностаїв. Його росту посприяло і будівництво мосту через Тетерів, що надало нові прибутки містечку. За картою Річчі Занноні 1772 р., укріплення Горностайполя мало прямокутну форму і розташовувалося на схід від самого містечка. Очевидно, воно займало мис берега Тетерева, відокремлений із півночі балкою, на південно-східному краю сучасного села.

Прибірськ. 1581 р. Є. Немирич отримав право на фундацію м. Прибірськ [Руська..., 2002, с. 346]. Перетворення села на місто затяглося, адже ще в документі 1609 р. Приборськ названий селом, і тільки 1613 р. його вперше названо містом [Zrodla..., XXI, s. 142, 183], як і в 1683 р. [Архів ЮЗР, VII, I, с. 494]. Укріплення містечка мало розташовуватися у його історичній частині на високому мису при впадінні р. Тернява до долини Тетерева, де його і зображено на карті Р. Занноні.

Кухарі. Згадується як містечко під 1646 р. [Селянський..., 1993, с. 479, № 1655]. При цьому в документі подається й інша назва — Володимир. За свідченнями Л. Похилевича, мешканці Кухарів заснування цього населеного пункту приписували кн. Володимирі Святому [Похилевич, 1864, с. 164]. Цікава деталь — Кухарі розташовані при впадінні до Тетерева невеликої річечки, що має назву Замочек.

Красятичі. Згадується як містечко під 1624 [Zrodla..., XXI, s. 645], 1640, 1646 рр. [Селянський..., 1993, с. 471, 479, № 1532, 1658], а його мешканці — міщани, під 1648 р. [Архів ЮЗР, III, IV, с. 517]. Статус міста підтверджений подимним податком 1683 р. [Архів ЮЗР, VII, I, с. 494] та у 1715 і 1724 рр. [Тарифи..., 2015, с. 87, 163]. У другій чверті XVIII ст. зга-

дується вже як село [Тарифи..., 2015, с. 187, 264, 324].

Вовчків (Волчков). Згадується як місто (стара назва — Сельце) у 1618 та 1625 рр. [Zrodla..., XXI, s. 224, 382], у 1683 р. [Архів ЮЗР, VII, I, с. 494], а також у першій половині XVIII ст. [Тарифи..., 2015, с. 62, 87, 163, 264, 325]. Було центром київських поліських володінь відомого роду Олізарів-Волчковичів.

Розважів. Згадується як місто у документі 1648 р. [Архів ЮЗР, III, IV, с. 436].

Бобер. Згадується як містечко під 1628 р. [Zrodla..., XX, s. 72].

Вал в урочищі Грядки навпроти Приборська. За свідченнями Л. Похилевича, навпроти Приборська в гирлі р. Здвиг розташовувалося велике давнє городище, що поросло віковими дубами [Похилевич, 1864, с. 155]. Цю інформацію повторив В. Б. Антонович [Антонович, 1895, с. 5]. Під час розвідки 1970 р. М. П. Кучера оглянув залишки валу шириною 5—6 м і висотою 0,5 м, що мав сліди ровів з обох боків. Вал починався за 200 м від річища Тетерева і продовжувався у південно-східному напрямку, маючи в плані багато зигзагоподібних поворотів (рис. 8, 2). За свідченням місцевих жителів, він пересікав заплаву і зберігся за нею в лісі [Кучера, 1970а, с. 3; 1970б, с. 6, 7, 9, 10].

За картою 1930-х рр. вал довжиною близько 2 км розташовувався у заплаві між селами Воропаївка і Любидва. Він майже навпіл перерізався каналом штучного русла р. Здвиг (рис. 8, 2). Сьогодні цей насип повністю зритий при обваленні і меліорації цієї ділянки заплави.

М. П. Кучера вважав, що цей вал належав польському кріпленню XVII ст. Датування і призначення цього об'єкта залишаються нез'ясованими. Не виключене його інженерне (гребля) походження і використання.

На розглядуваній території Київського Полісся відомі 2 населені пункти, в назві яких присутній корінь «город» — Городещина (Поліський р-н) та Городчани (Чорнобильська зона). Наявність біля них городищ сумнівна, але за вказаною формальною ознакою їх також включено до переліку можливих пам'яток.

Таким чином, на сьогодні на цій території з 33 можливих пам'яток існування 16 не викликає сумнівів (див. Додаток). Ще 5 пам'яток, напевне, існують або існували, але потребують локалізації і вивчення. Щодо 9 позицій у переліку є сумніви стосовно належності цих пам'яток до укріплень. Ще 2 пам'ятки, які згадувались у літературі (Стрижів, вал біля Приборська), за наявною інформацією, не є давніми укріпленнями. До останніх, вірогідно, треба додати й пам'ятку на правому березі р. Таль на південь від колишньої Тальської Гути, яку у 1972 р. оглянув, описав і зробив план М. П. Кучера. За його припущенням, це городище належало до пізньосередньовічного часу [Кучера, 1972, с. 85—88, рис. на с. 83зв.]. Аналіз детального опису

пам'ятки, складеного М. П. Кучерою, та її плану дозволяє нам припустити, що вона є залишком буди — місця виробництва деревного вугілля у XVII—XVIII ст.

Відомі, до того ж маловідомі археологічні пам'ятки потребують ретельного вивчення. Актуальними є локалізація давніх укріплень, іноді навіть тих, які вже вивчались (як, наприклад, комплекс із двох городищ ранньозалізного часу біля Розважева), створення чи уточнення їхніх планів, з'ясування чи уточнення розмірів, площ, наявності культурного шару, культурно-хронологічної приналежності, стану збереженості, опис укріплень цих пам'яток. Також дуже важливим залишається питання взяття пам'яток на облік для їхньої охорони, створення паспортів на ці об'єкти культурної спадщини.

Подальші дослідження давніх укріплень Київського Полісся сприятимуть розумінню культурно-історичних процесів, які відбувались на цих теренах в останні 3 тисячоліття, формуватимуть об'єктивну джерельну базу для комплексного історичного вивчення минулого цього регіону.

Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р. — Житомир, 2004. — 251 с.

Антонович В. Б. Археологическая карта Киевской губернии. — М., 1895. — 4+140+20 с. + карта.

Архив ЮЗР, ч. III, т. IV, К., 1914, CI+946+XLXIII с.

Архив ЮЗР, ч. IV, т. I, К., 1867, 2+LV+461 с.

Архив ЮЗР, ч. VI, т. I, К., 1876, 3+162+615 с.

Архив ЮЗР, ч. VII, т. I, К., 1886, 2+II+86+ 648+XII+1 с.

Архив ЮЗР, ч. VIII, т. V, К., 1907, 2+118+560+XXXVII+3 с.

Архив ЮЗР, ч. VIII, т. VI, К., 1911, 3+113+435+48+XXIV+1 с.

Вельмин С. П. Экскурсия по Днепру и Припяти для осмотра памятников старины в м. Чернобыле, организованная Киевским Обществом Охраны Памятников Старины и Искусства, совместно с Киевским Отделом Императорского Русского Военно-Исторического Общества. — К., 1914. — 2+8+1 с. + 5 илл.

Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648—1658 рр. — Т. 1 (1648—1649 рр.). — К., 2012. — 680 с.

Ипатьевская летопись // ПСРЛ. — Т. II. — М., 2001. — 648 с.

Книга Овруцького замкового уряду 1678 р. — Житомир, 2013. — 244 с.

Куза А. В. Древнерусские городища X—XIII вв. Свод археологических памятников. — М., 1996. — 256 с.

Кучера М. П. Городища милоградської культури в Київському Поліссі // Археологія. — 1976. — № 20. — С. 88—94.

Кучера М. П. Давньоруські городища на Правобережній Київщині // Дослідження з слов'яно-руської археології. — К., 1976а. — С. 176—197.

Кучера М. П. Звіт про археологічну розвідку на Київщині в 1970 р. // НА ІА НАН України. — 1970/20.

Кучера М. П. Щоденник археологічної розвідки на Київщині у 1970 р. // НА ІА НАН України. — 1970/20.

Кучера М. П. Щоденник роботи розвідзагону по обстеженню городищ Київщини у 1972 р. // НА ІА НАН України. — 1972/24.

Леп'яво С. Чернобыль у середині XVI сторіччя // Сіверянський літопис. — 1995. — № 6. — С. 74—79.

Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV — середина XVII ст.). — К., 2001. — 380 с.

Мельниковская О. Н. Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке. — М., 1967. — 197 с.

Мицик Ю. До історії старого Чернобыля // Сіверянський літопис. — 1995. — № 4. — С. 36—38.

Мицик Ю. Старовинний план Чернобыля // Сіверянський літопис. — 1997. — № 3. — С. 37.

Національно-визвольна війна в Україні 1648—1657. Збірник за документами актових книг. — К., 2008. — 1011 с.

Переверзев С. В. Дослідження городища Чернобыль. Проблеми та перспективи середньовічної археології в зоні відчуження // Проблеми давньоруської та середньовічної археології. — К., 2010. — С. 328—334. — (Археологія і давня історія України, вип. 1).

Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся. — К., 1864. — 2+V+763 с.

[Похилевич Л. І.] Город Чернобыль // Краєзнавчі праці. — Біла Церква, 2007. — С. 183—216.

[Похилевич Л. І.] Уезды Киевский и Радомысльский // Краєзнавчі праці. — Біла Церква, 2007. — С. 1—182.

Русанова И. П. Разведка по реке Уж // КСИА АН СССР. — М., 1961. — Вып. 86. — С. 70—72.

Русина О. В. Радзивілли та Україна: культурні коштації // УІЖ. — 2015. — № 2. — С. 113—130.

Руська (Волинська) Метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569—1673. — К., 2002. — 984 с.

Селянський рух на Україні 1569—1647 рр. : Збірник документів і матеріалів. — К., 1993. — 535 с.

Тарифи подимного податку, сеймові лауди і люстрації Київського воєводства першої половини XVIII століття. — Біла Церква, 2015. — 432 с.

Толочко П. П. Отчет о раскопках древнерусских поселений на реке Тетерев за 1962—1963 годы // НА ІА НАН України. — 1962—1963/1г.

Третьяков П. Н. Славянская (Днепровская) экспедиция 1940 г. // КСИИМК. — М.; Л., 1941. — Вып. 10. — С. 120—124.

Фундуклей И. Обзорение могил, валов и городищ Киевской губернии. — К., 1848. — 2+2+VII+124+4 с. + 17 илл.

Черніговець М., Черніговець Н. Чернобыль: історичний нарис. — К., 2011. — 312 с.

Чміль Л. В., Чекановський А. А. Про заснування міста Іванкова Київської області // Праці центру пам'яткознавства. — К., 2012. — Вип. 22. — С. 256—274.

Чміль Л. В., Чекановський А. А. Давньоруське городище в Іванкові // Міста давньої Русі. — К., 2014. — С. 364—368.

Rawita-Gawronski Fr. Uposazenie duchowienstwa rzymsko-katolickiego na kreasach ukrainnych w koncu XVIII wieku // Studya i szkice historyczne. — Serya I. — Lwow, 1903. — S. 31—68.

Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. — Т. I. — Warszawa, 1880. — 960 s.

Zrodla dziejowe. — Т. XX. — Warszawa, 1894. — 3+II+89+187+XXVI s.

Zrodla dziejowe. — Т. XXI. — Warszawa, 1894. — 3+II+3+654+8+LI s.

В. К. Козюба

V. K. Koziuba

ДРЕВНИЕ УКРЕПЛЕНИЯ СЕВЕРА КИЕВСКОГО ПОЛЕСЬЯ: СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

На территории севера Киевского Полесья на сегодня известно 33 пункта, которые являются древними укреплениями или могут, по разным источникам, быть таковыми.

В XIX в. благодаря работам И. Фундуклея, Л. Похилевича и В. Антоновича были собраны сведения о 22 памятниках в этом регионе. В советский период часть из них была изучена П. Третьяковым, И. Русановой, М. Кучерой и другими, описаны и составлены планы памятников, определена их датировка. В последние годы проводятся раскопки средневекового Чернобыля и изучение других древних укреплений.

Городища на этой территории относятся к трем хронологическим этапам. Раннежелезным веком (милоградская культура) датируются 10 памятников. По своей плановой структуре они делятся на 3 типа — с одной линией укреплений, с концентрическими укреплениями, размещенными одно внутри другого, и со сложной структурой, имеющей 3 и более укрепленные площадки. Среди последних — городище возле с. Красиловка, открытое в 2014 г. и имеющее 8 частей.

Древнерусским временем (X—XIII вв.) датируют 5 памятников, на двух из которых (Лелев, Чернобыль) в разное время были проведены раскопки. В XVI—XVIII вв. на этих землях источники упоминают 10 городов и местечек. Наибольшие из них — Чернобыль, Хабное, Иванков, Горностайполь, Приборск — имели укрепления, а первые три — еще и замки внутри городских укреплений.

Таким образом, из 33 пунктов, известных по литературе, существование укреплений подтверждено 16, а еще 5 памятников требуют локализации и изучения. 10 пунктов перечня являются сомнительными, а еще 2, по современной информации, не относятся к древним укреплениям.

Ключевые слова: городище, укрепление, площадь, Киевское Полесье.

OLD FORTIFICATIONS IN THE NORTH OF KYIVAN POLISSYA: THE CONDITIONS AND PERSPECTIVES OF RESEARCH

There are 33 objects known in the northern part of Kyivan Polissya which could be fortifications or something like that, according to different sources.

In the 19th century information about 22 settlements in this region was collected by I. Funduklej, L. Pokhilevych and V. Antonovych. Some of these monuments were studied in a soviet period by P. Tretjakov, I. Rusanova, M. Kuchera and others. Plans and descriptions of archaeological sites were made, as well as chronology of them was verified. Excavations of medieval Chernobyl and other fortified settlements have been conducted recently.

Fortified settlements of the region belong to three different periods. Ten of them are dated the Early Iron Age. There are three different types in their structures — with one defensive line, with concentric fortifications (one inside the other) and with complex structure with 3 or more fortified platforms. Settlement nearby Krailovka village is of that type. It consists of 8 parts and was discovered in 2014.

Five settlements belong to the Old Rus period (10th—13th centuries). Two of them (Lelev and Chernobyl) were found in different periods. Narrative sources of the 16th—18th centuries mention ten cities and settlements there. The biggest of them were Chernobyl, Khabnoe, Ivankiv, Gornostajpol and Priborsk. All of them were fortified, but Chernobyl, Khabnoe and Ivankiv included castles also.

Thus, on the basis of the studies conducted, we confirm that among 33 known from the sources fortifications 16 settlements existed, but 5 sites more need to be studied and localized, 10 other settlements are questionable and two others can't be dated the Old Rus period.

Key words: fortified settlement, fortification, area, Kyivan Polissya.

Одержано 02.12.2015

ДОДАТОК

Перелік давніх укріплень півночі Київського Полісся, відомих за різними джерелами

	Назва пам'ятки	Розташування	Належність до укріплень	Дата	Джерело
1	Бобер	Пол. р-н		??	
2	Бовище (Луб'янка)	Пол. р-н, Чорн. зона	+	Р.З.	Антонович, 1895, с. 4; Кучера, 1976, с. 89, 90, рис. 3
3	Вовчків	Пол. р-н	??		Похилевич, 1864, с. 160; Антонович, 1895, с. 6
4	Городещина	Пол. р-н	??		
5	Городище	Ів. р-н, Чорн. заказник	?		Похилевич, 1864, с. 151; Антонович, 1895, с. 5
6	Городчан	Ів. р-н, Чорн. зона	??		
7	Горностайшіль	Ів. р-н	+	П.С.	
8	Заліщани	Пол. р-н	+	Р.З.	Похилевич, 2007, с. 162; Антонович, 1895, с. 6
9	Іванків	Ів. р-н	+	К.Р., П.С.	Фундуклей, 1848, с. 40—41; Похилевич, 1864, с. 156; Антонович, 1895, с. 6
10	Кабани (Діброва)	Пол. р-н, Чорн. зона	+	Р.З.	Антонович, 1895, с. 4; Кучера, 1976, с. 89, 92
11	Красилівка	Ів. р-н	+	Р.З.	
12	Красятичі	Пол. р-н	??		
13	Кухарі	Ів. р-н	??		
14	Лелів	Ів. р-н, Чорн. зона	+	Р.З., К.Р.	Антонович, 1895, с. 4; Похилевич, 2007, с. 170; Вельмин, 1914, с. 7, 8; Кучера, 1976, с. 92, 93, рис. 7
15	Лелів	Ів. р-н, Чорн. зона	?		Вельмин, 1914, с. 3, 8
16	Леонівка	Ів. р-н	?		Антонович, 1895, с. 7
17	Медвин	Ів. р-н	+	Р.З.	Антонович, 1895, с. 5; Кучера, 1976, с. 92, рис. 8
18	Нова Красниця (Річиця)	Ів. р-н, Чорн. зона	+	Р.З.	Антонович, 1895, с. 4; Кучера, 1976, с. 88—89, рис. 2
19	Нові Шепеличі	Ів. р-н, Чорн. зона	?		Похилевич, 1864, с. 132; Антонович, 1895, с. 4
20	Павловичі (Новий Мир)	Пол. р-н, Чорн. зона	+	Р.З.?	Антонович, 1895, с. 4
21	Пироговичі	Ів. р-н	??		Похилевич, 2007, с. 159
22	Прибірськ	Ів. р-н	?		
23	Прибірськ	Ів. р-н	-		Похилевич, 1864, с. 155; Антонович, 1895, с. 5
24	Радинка	Пол. р-н	+	Р.З.	Антонович, 1895, с. 6; Кучера, 1976, с. 89, 90, рис. 4
25	Розважів	Ів. р-н	+	Р.З.	Антонович, 1895, с. 6; Кучера, 1976, с. 90, 91, 92, рис. 5
26	Розважів	Ів. р-н	+	Р.З.	Антонович, 1895, с. 6; Кучера, 1976, с. 91, 92
27	Розважів	Ів. р-н	??		
28	Розсоха	Ів. р-н, Чорн. зона	+	Р.З.?	
29	Стрижів	Ів. р-н, Чорн. зона	-		Похилевич, 2007, с. 188; Антонович, 1895, с. 4
30	Тальська Гута	на межі Ів. і Бор. р-нів	??		Фундуклей, 1848, с. 36; Антонович, 1895, с. 7; Кучера, 1972, с. 85—88
31	Фрузинівка (Оране)	Ів. р-н	??		Фундуклей, 1848, с. 36; Похилевич, 1864, с. 119, 120; Антонович, 1895, с. 5
32	Хабне (Поліське)	Пол. р-н, Чорн. зона	+	П.С.	Похилевич, 2007, с. 164
33	Чорнобиль	Ів. р-н, Чорн. зона	+	К.Р., П.С.	Похилевич, 1864, с. 145; Антонович, 1895, с. 4

Скорочення: Пол. — Поліський, Чорн. — Чорнобильський(ка), Ів. — Іванківський, Бор. — Бородянський, Р.З. — ранньозалізний час, К.Р. — Київська Русь, П.С. — пізнь середньовіччя

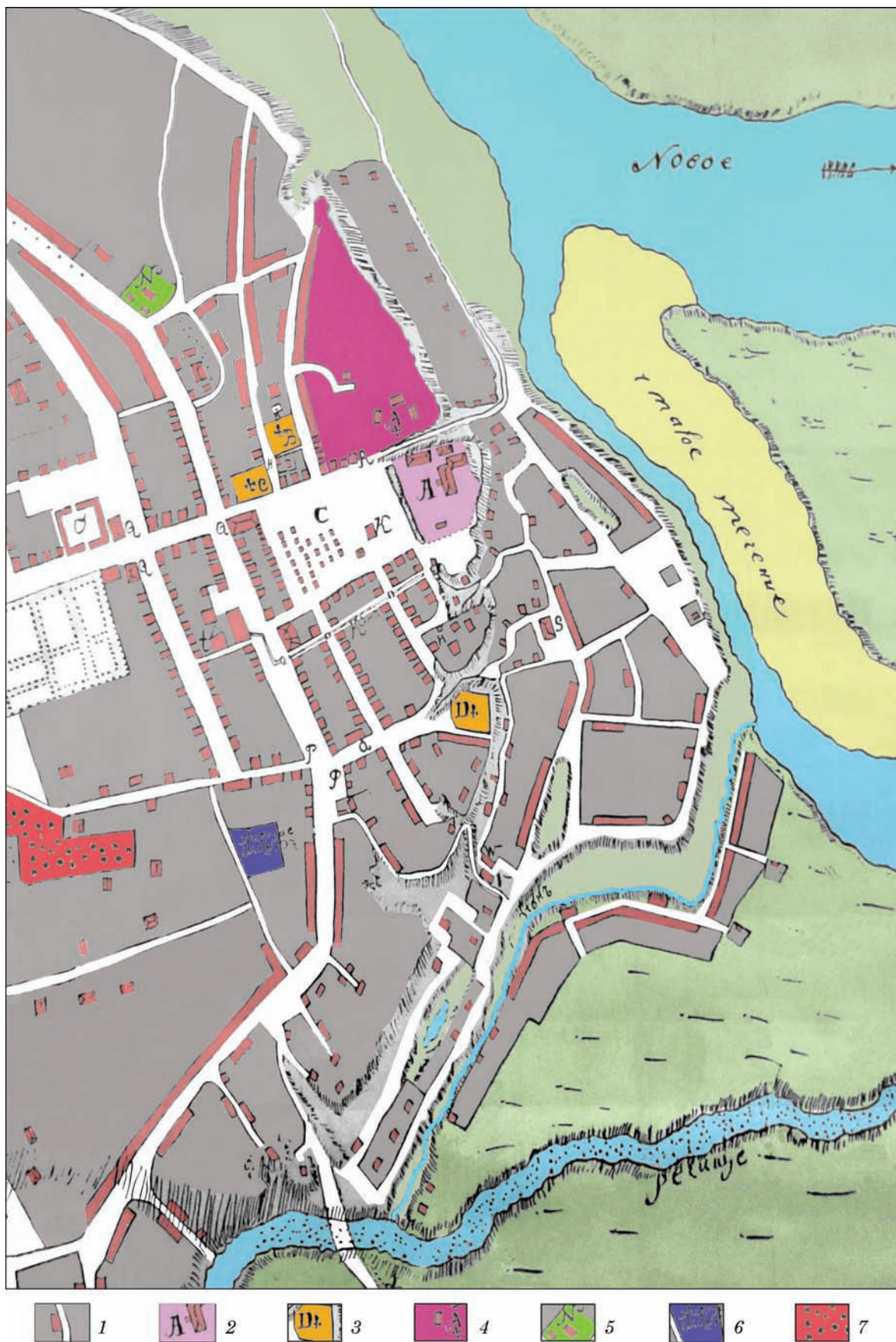

Рис. 9. План Чорнобиля кінця XVIII ст. (кольорова версія автора): 1 — вулична сітка з будівлями; 2 — маєток Ходкевичів на місці замку; 3 — садиби церков; 4 — територія кляштору домініканців; 5 — подвір'я митниці; 6 — єврейське кладовище; 7 — курганний могильник (?)